

УДК 821.161.2
Ч-75

Упорядник, редактор, автор передмови
Юрій Винничук

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова-Мешкова

При оформленні обкладинки використано картину
Пітера Брейгеля Старшого
(1525—1569)

У виданні використано малюнки
Гюстава Доре
(1832—1883)

Чорт зна що. У кігтях Хапуна: антологія / упоряд., редак-
тор, автор передмови Юрій Винничук; худож.-оформлювач
О. А. Гугалова-Мешкова. — Харків: Фоліо, 2019. — 495 с.
ISBN 978-966-03-8827-7.

Книга «Чорт зна що. У кігтях Хапуна» — унікальна антологія, присвячена найпопулярнішому персонажеві української мітології — чортові. Тут представлені найцікавіші твори нашої літератури, де діє ця лиха, хитра, підступна, а деколи кумедна, добродушна і навіть добра істота, яка інколи ще й здатна на шляхетні вчинки і палке кохання.

До неї увійшли середньовічні апокрифи та життя святих, моторошні оповіді отців церкви XVI—XVIII ст.: Петра Могили, Стефана Яворського, літописця Самійла Величка, оповідання класиків — Олекси Стороженка, Володимира Короленка, Наталени Королевої, сучасних авторів — Емми Андіївської, Володимира Єшкілева та багатьох інших. Чимало творів перекладені зі староукраїнської, російської, польської та латинської мов.

Багатюща спадщина української літератури, часто-густо присипана порохом сторіч, ув'язнена у малодоступні часописи й рукописи, чекає на своє друге народження.

УДК 821.161.2

© Ю. П. Винничук, упорядкування, передмова, 2019
© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2019

ISBN 978-966-03-8827-7

ВИБРИКИ УКРАЇНСЬКОГО ЧОРТА

Антологія української літератури, присвячена темі чорта, творилася багато років. А почалося усе з укладання збірника української фантастики першої половини XIX ст., який видрукувало видавництво «Молодь» у 1989 р. під назвою «Огненний змій». Визбираючи по старих часописах маловідомі твори, я побачив, що насправді подібних антологій може бути більше. І тоді вирішив згрупувати їх тематично. Досі ці антології існували винятково у моїх записах і в моїй пам'яті. Несприятлива ситуація для видавничої справи в Україні не дозволяла їх видати раніше. Щойно зараз цей проект зрушився з місця. Наступні томи будуть присвячені відьмам і чорнокнижникам, русалкам і мавкам, вовкулакам та упирям, пеклу, янголам і раю, снам та маревам. І все це будуть твори лише українських письменників.

Українська фантастична література достатньо багата й цікава, а вишукування досі не відомих творів давно забутих письменників схоже на пірнання за скарбами. Одним із найпопулярніших демонологічних персонажів у світовій літературі став той, від кого власне й веде свій родовід уся нечиста сила, — чорт. Хоча у середні віки він частенько ввижався святим отцям, але вже епоха європейського Просвітництва підірвала віру в існування диявола. Освічені люди перестали вірити в гидку істоту з хвостом, рогами і копитами. Та досить

було дияволу надійно щезнути з народної свідомості, як ним відразу зацікавилися митці та філософи. У добу романтизму чорт і загалом нечиста сила стали улюбленими персонажами світової літератури. Байрон, Гьоте, Шиллер, Шаміссо, Готье, Лермонтов, Гофман, Бальзак розгортають цілу галерею «демонів» або ж «демонічних» людей і настроїв, причому ці «демони» відзначаються неабияким інтелектом, вони дотепні, освічені, сповнені пристрастей, одним словом, привабливі, ба навіть можуть викликати співчуття.

Від зарубіжних письменників не відставали і вітчизняні. Персонажі української мітології або ті, кого в народі називають нечистою силою, давно вже надійно прижилися в нашій літературі, ставши подекуди не тільки епізодичними героями, а й головними. Та найцікавіше, що під впливом письменницької фантазії вони усе більше набирали рис людських, привабливих, викликаючи в читача замість страху симпатію або сміх. Згадаймо такі класичні твори, як оповідання Миколи Гоголя та Григорія Квітки-Основ'яненка, драматичні поеми «Лісова пісня» Лесі Українки та «Ніч на полонині» Олександра Олеся або повість Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків».

Родовід українського літературного чорта починається з «Повісті врем'яних літ», із житій святих, з апокрифів про створення світу. У ті часи чорта ще сприймали цілком поважно, його боялись, шукали від нього захисту і в щоденному побуті вбачали сліди його підступної діяльності. Але починаючи з XVI ст. український диявол набирає гротескної форми, численні народні оповідки дають безліч свідчень про те, що диявол поступається людині. Оповідей про грізного чорта, який чигає на людину, стає усе менше і менше. Судячи із окремих переказів, існувало переконання, що диявола завиграшки

можна перехитрувати спритністю чи кием легше, аніж молитвою.

Львівський письменник XVIII ст. Йозеф Максиміліан Осолінський писав: «Колись няньки і пестунки страшили дітей чортом. Нині чорти слугують ляльками, якими старі бавляться; нині вже не няньки і пестунки про них плетуть, а священники пишуть».

У вступній статті до збірки «Казки» Н. Кобринська витлумачила традиційний український образ чорта: «Ще більшу славу у всесвітній літературі має чорт. Він виступає не лиш алегорично символом абстракційних ідей, розв'язує філософічні проблеми і суспільні напрями, але часто пропагує морально-дидактичні цілі. Відповідно до тих задач прибирає він і відповідні ціхи характеру.

Наш народний чорт не відзначається такими високими аспіраціями. Він зичить гроші, краде, носить горівку. Сидить у пустих хатах, болоті, дуплявих вербах та корчах бузини. Робить людям пакості, але лиш тогди, як його розсердять. Задержує, однак, загальну і вельми поважну рису: жадобу панування над чоловіком і вельми оригінальну черту, приписувану його демонічній власті, як: сила людського таланту».

У творах українських письменників чорт практично уже нічим не відрізняється від людини: він і закохується, і страждає, і гуляє, і байдикує, і навіть допомагає людям. В окремих творах викликає читацьке співчуття і симпатію. Чорт став більше блазнем, ніж пострахом.

Незважаючи на те, чи вірить хто-небудь у чорта, чи ні, незримо він присутній завжди і всюди, особливо у прокльонах та приказках: «от чорт!», «що за чортівня?», «чорти б тебе дерли!», «чорт-ма», «чорт зна що (хто, де, куди, як)», «до чорта і трохи» і т. д. Щоправда, до згадування лихого народ завше

ставився з осторогою і осудженням. Особливо це стосувалося вечірнього і нічного часу, коли, називаючи чорта, мовби його викликаєш. Саме тому народ витворив чимало евфемізмів, які заміняли слово «чорт»: лихий; той, що в скалі сидить; той, що греблі рве; нечистий; куций; рогатий; не при хаті згаданий і т. д.

Герой оповідання «Хвора душа» Олександра Кониського (1936—1900) без чорта і дня прожити не міг. «Перша вада у мого чоловіка була та, — нарікала жінка, — що він вельми любив чортів згадувати: і встаючи, й лягаючи, з чортом, було, не розминеться, і за обідом, і за вечерею без чорта не обійдеться; повсякчас черкає, на що вже й гірше: хліб святий почне, було, різати — і тут чорта згадає: «Яка оце чортяка ніж витупила», або: «Чортів ніж хліба не бере...» Страх і згадати, як мене вражає, було, отаке черкання! Ну, нащо йому здалися оті чорти? Яка йому з них користь? Чи вже ж він не тямить, що за чорта добра не буде довіку.

Отак, було, міркую собі, та й ну його благати: «Антоне! Чоловіче мій любий! Голубе мій сизоперий! Покинь ти чортів! Не займай ти їх, бог з ними!.. Призначено їм від Бога по болотах в купинах та в очеретах кублитися — нехай же вони там собі й живуть і здихають: не наводь ти їх у хату; в нас же в хаті образи на покуті, хрест святий на сволоці, а ти чортів сюди пхаєш. Чи до ладу ж воно? Подумай, розкинь головою! Вона ж у тебе не повстяна і не цвяшком бита...»

Він оце і скаменеться: тихцем любенько погомонить собі в уса та буцім і послухається мене. Іншим разом цілий день не згадає дідька; а по вечері, аби взявся за люльку, так і не втерпить, щоб не черконути — коли не сакви з тютюном чорт сховав, так вже ж ніхто, як чорт, чубук так засмоктав, що й протикачка не бере. Або оце, було, собака на кого гавкне —

і тут без чорта не можна: «Який там чорт ходить»; «На якого лисого диявола вона бреше».

— Отаку нестатечну людину наділив мені Бог за чоловіка! Одначе ж тридцять і одно літечко я за ним прожила і добра нажила, а все-таки до черкання до отого не призвичаїлася. І що воно за знак? Що воно за причина, що так йому чорти муляли? Неначе на самому кінчику язика чортяка раз у раз у нього так і сидить, було; аби роззявив рота, він і вилетить; один вилетить, а другий зараз натомість сяде...

І вже чого тільки я не робила, чого і проти тих гаспидів не чинила! І язик йому хрестила, і свяченою вербою обводила, і маковіївською водою піднебіння обмивала — не допомогло!.. А молилася скільки!.. Що свічок тих попоставила! І отець Лука молебні служив, і язик йому мирував, і смирну з-під плащаниці за зуби йому клав! Ова!.. Нічого не брало! Билася я, побивалася, та й «годі» сказала. Дала йому волю: нехай черкає! І не начеркався він до самої домовини. А я, було, чую, та вже німую: не поможу, кажу собі на думці, так нехай мої скорботи сидять у затишку, у мене в душі, щоб люди їх не чули, не бачили».

Зовсім умиротвореними і нешкідливими виглядають чорти у вірші Богдана-Ігоря Антонича (1909—1937) «Чортівський бридж»:

В маленькій, біленькій хатині сон мрії колише
в колиці дитині.
По усточках сонних, мов тіні по сіні, блукається
усмішки брижа.
Лиш сутінків рожі в кімнаті закляті кладуться
на «завтра» й на «нині».
Навколо колиски чортів чотирьох посідало
та грають у бриджа.

личезний силою Сатана, що в ці рани рівночасно впускав отруту. А побожний християнин висів завсігди між небом і землею, повний страху і внутрішніх болів. Доказом того — життя святих. Не трудно розуміти, який з тих відносин фатальний був вплив на загал людей, на їх освіту, моральність і соціальні відносини. Факт, що ніколи в історії не стрічаємо побіч себе таких проявів аскетизму релігійного (сполученого з фанатизмом) разом з якнайогиднішою розпустою і варварством, як саме в згаданих часах.

Тому-то погляд на віру в чорта не такий дрібний та мало-важний, як може здаватися. Чорт у християнстві — се половина виображінь релігійних, а затим дуже важна сторона в історії середньовічних народів. Не маємо тут на думці подати читачам повний образ, оригінальний науковий дослід, а лишень підсумуємо новіші досліди на тому полі з гадкою — показати, як нині стоїть в науці історія віри в чорта.

а) Джерело віри в чорта і стан її в часах дохристиянських. Ніхто, щойно трохи має наукової освіти, не вірить нині, мов би то дикі релігії були попсованими зостатками якоїсь первісної релігії доскональної. Нині ясно, що річ мається якраз противно, що від простих релігій витворилися вищі, з основою етичною. Тут проте, у вірах диких і старинних народів, шукати треба почину сеї темної постаті чорта. Відколи чоловік появився на світі, мусів усе боротися з природою о своє існування. Він стрічав на кождім кроці якісь перепони, що не давали йому або пожитися або спочити і т. і. З другого ж боку не одно ставало йому до помочи в добуванні поживи або в пригоді. Звідси він почав розрізнявати річі йому корисні і шкідливі. Розумієсь, що розділ сей не був тривкий, а залежав від того, в яких обставинах географічних та культурних був чоловік; приміром блискавка і перун страшили його, огонь зда-

вався шкідливим, але, пізнавши добру силу огню, чоловік мусів пізнати, що шкідливість якоїсь річі залежать від обставин.

По довгих досвідах життєвих, по обсервації, зіставляванню вражінь, а при тім, не вмючи розслідити причин багатьох явищ корисних і шкідливих, він уявляє їх собі живими. Спочатку, як оточення було різнорідне, так і різнорідні були, по його думці, сі живі істоти. Вони були йому прихильні або ні. Збираючи всі вражіння приємні, яких дізнавав, стикаючись із річами добрими, він дійшов до поняття приємности вже яко абстракції. Затим і ті сили, що викликували явища приємні, прибрали один характер загальний і стали персоніфікацією приємности, стали богами добрими. Подібно справа йшла з річами шкідливими: по такій самій дорозі дійшов чоловік до абстрактного поняття шкідливости, а з тим до поняття божества, що приносило шкоду, божества злого.

У такий спосіб чоловік перейшов зі сфери осуду сенсуалістичного до етичного. Розвій тих виображінь ішов відповідно до обставин місцевих, культурних, історичних і відповідно до вдачі поодиноких народів. Природно, ті два світи, добрий і злий, будши виразом власних противних вражінь чоловіка, мусили зайняти і в його виображеннях релігійних вороже становище. Дух шкідливий, принцип злого, стараєсь шкодити чоловікови, а добрий — помагати. Один засвічує сонце, другий висуває темну ніч, один каже виростати рослинам пожиточним, другий насилає вітер, мороз, сіє хабаззя... З тим принципом зла в'яжеться поняття чорта, що має на меті псувати діла доброго духа, головно шкодити чоловікови. Він тісно в'яжеться з дуалізмом, себто релігією, що приймає два противні божества, добре і зле.

Не у всіх народів розділ між добром а злом розвинувся в сильний антагонізм дуалістичний. Первісний дуалізм не має